

Azərbaycan əsilli görkəmli türk yazıçısı, siyasətçi və dövlət xadimi Səməd Ağaoğlu (1909-1982) çağdaş Türkiyədə memuar ədəbiyyatının aparıcı nümayəndələrindən biri kimi tanınır. Onun oxuculara təqdim olunan "Atamın dostları" kitabında atası, XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın və Türkiyənin fikir həyatında müstəsna xidmətləri olmuş Əhməd Ağaoğlu (1869-1939) ilə türkçülük hərəkatında, sənət və siyasət aləmində, yeni Türkiyənin qurulması uğrunda mübarizədə çiyin-çiyinə addımlayan bir sıra şəxsiyyətlərin portretləri yaradılıb. Müəllifin əsasən ad çəkmədən son dərəcə səciyyəvi cizgilərlə rəsm etdiyi bu portretlər həmin şəxslərin, eləcə də Əhməd Ağaoğlunun həyatının, mübarizə və ideallarının bir sıra xüsusiyyət və keyfiyyətlərini aşkara çıxarır.

Səməd AĞAOĞLU

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Yeni dövlət az vaxtda Qarsın yaxınlığındakı Hopa, Çorut kimi torpaqları sərhədləri daxilinə qatdı. Hətta daha irəli getdi. Erməni hərbi qüvvələrini sarsıdıcı məğlubiyyətə uğradıb Naxçıvanın bir hissəsini, gürcülərlə qanlı vuruşmalardan sonra isə Batum və Ahısqanı da yeni qurulan dövlətin tərkibinə qatmağa müvəffəq oldu.

1919-cu ildə ingilis əsgərləri Batum və Qarsa daxil oldular. İxtiyarındakı azsaylı qüvvələrlə onlara qarşı çıxma bilməyəcəyini anlayan hökumət başçısının kədərli gərəklilik qarşısındakı yeganə təsəllisi yüz minlərlə türk və müsəlmanı erməni qırğınından xilas etməsi idi. Heç olmazsa, ən azı, indi bu xalq mədəni millətin tabeçiliyinə keçirdi.

İngilislər Türkiyədə müqavimət hərəkatı təşkil edə biləcək üzvdə olan nə qədər şəxs varsa, hamısını toplayıb Maltaya və ya başqa bir yere aparacaqdılar. Məqsədlərinə çatmaq üçün əllərinə düşənə yaxalayırtdılar. Qısa müddətdə yeni dövlətin təməlini qoymuş tanınmış bir adamı da, təbii ki, sərbəst buraxmayacaqdılar. Belə də oldu. Qardaşı ilə Malta sürgününə göndərildi. Orada gecə-gündüz atamla birlikdə ömrünün iki ilini yaşadı - həbsxananın soyuq, daş hücrələrində dostluq, vəfa, alicənablıq kimi məziyyətlərin sınağa çəkildiyi acı və dadlı xatirələrlə dolu iki il!

Əsarətdən qurtarandan sonra hər dəfə atamla qarşılaşdıqları zaman bu xatirələrdən uzun-uzadı söz açırdılar. Gah qocaman bir imperatorluğun taleyini həll edən bəzi siyasət və hakimiyyət adamlarının bu dərəcədə miskin, mənəviyyatsız bir heçlik olmalarından duyduqları heyranət, gah yaşadıkları həyatın əcaib və güllünc cəhətlərini yada salırdılar. Bəzən də yenə məhrumiyyət illərində fəzilətlərinə şahid olduqları insanların üzərlərində buraxdıqları təsiri heyranlıqla dilə gətirirdilər.

Maltadan birbaşa Qarsa gəldi və burada 1922-ci ildə bələdiyyə rəisi oldu. Qazi onu ilk dəfə gördüyü andan sevdi. Həyat macərələrinə yaxından bələdliyi vardı. Qarşısındakı adam əsilzadə görünüşü, gözəl və ağıllı siması ilə yaşadığı macərələrə layiq idi.

Dünyanın hər yerində yalanlar, böhtanlar, iftiralar, dedi-qodular siyasət aləminin əsas silahlarıdır. Fəqət Şərqdə, Şərqin təsiri altındakı məmləkətlərdə siyasi çekişmələr yalnız bu silahla aparılır.

Atamın dostları

Keçmiş Qars müvəqqəti hökumətinin qurucusu, yeni Qars bələdiyyə rəisi də həmin silaha hədəf oldu. Ankara yavaş-yavaş şübhələrin artırmağa başladı. Şübhələr tədricən onu bələdiyyə rəisliyindən uzaqlaşdıracaq dərəcədə gücləndi. Sonra Sərbəst Firqə məcərəsi ortaya çıxdı. Dostu və çox sevdiyi Əhməd bəy Ağaoğludan aldığı bir teleqram əsasında Qarsda Sərbəst Firqəni qurdu. Təsəvvürə gətirilməz sürətlə böyüdü. Tez bir zamanda, demək olar ki, bütün Qars Sərbəst Firqə rəisinin başına toplandı.

Lakin aradan üç ay keçməmiş firqə bağlandı. Ölümlə firsət yarandığından, düşmənləri bütün kinləri, qeyz və qəzəbləri ilə ortaya çıxdılar. Gəncliyi ruslarla mübarizədə keçmiş, Ədirnəni qurtaran könüllü qüvvələrin ilk alay komandanı, yüz minlərlə insanı erməni qırğınından xilas edən, Milli Mücadilənin ilk müqavimət qüvvələrindən birini dövlət şəklinə qurmağa müvəffəq olan vətənpərvər, Ağrı üsyanının təhrikçilərindən biri kimi qələmə verildi. Nəticədə Vəkillər Heyətinin (Nazirlər Şurası - V.Q.) qərarı ilə ölkənin Qərb əyalətlərindən birinə sürgünə göndərildi. Erməni süngülərindən qurtardığı doğma şəhərindən öz insanlarının əli ilə çıxarılması ona çox ağır gəlirdi. Bunu ölümdən betər fəlakət kimi qarşılayırdı.

Vəkillər Heyətinin qərarına uyğun seçim edərək Ankarada yaşamağı daha üstün tutdu. Əlində əvvəlki maddi imkanlarından heç bir şey qalmamışdı. Lakin mənəvi cəhətdən böyük zənginlik sahibi idi. Ağrı dağının qarşısında bu dağın özü qədər əzəmətli və təmiz halda, hər tərəfdən kükrəyib daşan fırtınalara sinə gərən ruhu və xatirələri ilə baş-başa yaşayacaqdı. Hər necə olursa-olsun, bir tikə çörək pulu qazanacaqdı.

Boğazını qəhər tıxamışdı. Bir küncə çəkilmək, ürəyi boşalana qədər ağlamaq istəyirdi. Yoldan keçən bir maşına işarə edib saxlatdı, qaldığı otelin adını söylədikdən sonra gözlərini qapayıb öz-özünə pıçıldadı: "Artıq ölməliyəm!"

Ən gənc, amma ən vəfasız dost

Onu "Tanış üzlər"² kitabında Pikassonun³ modellərinə bənzətmişdim. Bəlkə, bir az insafsız, səbəbi ruh halı ilə belə yazdım. Tale atamın məndən çox yaşlı, özündən çox gənc bu dostunu həyatının ən hərəkətli, həyata yeganə hərəkətli dövründə, eyni siyasi güc tərkibində mənimlə yan-yana gətirmişdi. Bu illərdə bəzi davranışlarından şikayətçi idik.

Atamın bu dostunu, aradan neçə il keçəndən sonra tarix kitablarından birində rəsmlərini görəyəm çox məşhur Osmanlı sədrəzəminə bənzəyən anasını⁴, bacılarımla rəfiqəlik eləyən bəyazüzlü, incəsəli bacısını çox istəyirəm. Bağçanın bir yanında, divarın üstündə dayanıb dənizə baxmaq xoşuma gəlir. Biri qara, o birisi ağ, sıx tüklü, parlaq və irigözlü iki pişikləri vardı. Biz süfrəyə oturdığımız zaman onlar da masanın hər iki başına qoyulmuş geniş, yastı güldanlara bənzəyən yerlərinə sərilib yatırlar. Bir də evin bütün sakinlərini tanıyan və müəyyən saatlarda haradansa torpaq altından çıxan, bağcadakı çeşmənin yanında özünü günə verən çox ixtiyar bir tsbağalının olduğunu xatırlayıram.

Bəli, bu evin insanlarını, pişiklərini, tsbağasını, rəngbərəng kubiklərini, hasarını və dənizini sevirdim.

Xəyalım bəzən atlanıb Böyükada-ya uçur. Atamın dostu ilə bizim ailə şam ağacları arasında yan-yana tikilmiş iki evdə yaşayırdıq. Aylı gecələrdə iki ailə bərabər gözintiyə çıxırdı. Bu gecələrin mahnı və zarafatlarla dolu mavi aydınlığının həsrəti hələ də içimdə qövr eləməkdədir.

Mütərikə illəri. Atam Malta əsarətindədir. Anamla dəfələrlə gəlib İstanbuldakı bu evdə qalınq. Səhərə yaxın anam divarın üstündən sulara şüşə butulkanın içərisində kağız - uşaqların atasını mümkün qədər tezliklə evinə, balalarını yanına qaytarması üçün Həzrət Əliyə ünvanlanan məktub atır. Ancaq bu illərdə atamın dostunu yalnız onlara getdiyimiz zaman görürəm. Qərribədir ki, o, gözüme artıq əski vaxtlardakı kimi görünür. Böyükdəkə daha çox fərqi nə varım: ailəsinin deyil, şəxsən özünün ailəmlə bağlı yaxınlığı, məhrəmliyi ilə atamın siyasi həyatdakı eniş və yüksəlişləri arasında bir əlaqə var. Yalnız bizə deyil, ittihadçılar zümərəsindən olan bütün dostlarına, Ziya Göyölpə da eyni münasibət bəsləyir. Bu ölçü-biçili davranışını atam öləncə qədər dəyişmədi. Zəfərdən sonra atamın nüfuzu çox artıb. Gənc dostu da hər zaman yanındadır. Sonra atam gözdən düşdü. Artıq o da ortalıqda görünmürdü.

¹ Ağrı üsyanı - 1926-1930-cu illərdə Ağrı dağı rayonunda, İran-Türkiyə sərhədində erməni millətçilərinin də təhrik və iştirakı ilə həyata keçirilən kird üsyanları. Türk ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları nəticəsində 1930-cu ilin sentyabrında üsyan tamamilə yatırıldı, başçılardan biri olan İbrahim ağa öldürüldü, 34 nəfər İstiqlal Məhkəməsinin qərarı ilə edam edildi.

² "Tanış üzlər" - Səməd Ağaoğlunun ilk nəşri, 1965-ci ildə işıq üzünə gətirilən memuarlar kitabı. Bu əsərdə müəllif çağdaş Türkiyənin ictimai fikri, siyasət və sənət həyatında mühüm rol oynamış bir sıra müasirlərinin yaddaqalan portretlərini yaradıb.

³ Pablo Pikasso (1881-1973) - ispan boyakarı, heykəltəraş, teatr rəssamı və dizayner.

⁴ Sultan Əhməd camisi - 1609-1616-cı illərdə Osmanlı sultanı I Əhməd tərəfindən İstanbulda inşa olunan məscid kompleksi. Yaşıl camii də adlanır.

⁵ Haqqında söhbət gedən şəxsin ana babası 1656-1661-ci illərdə Osmanlı dövlətinin sədrəzəmi olmuş Köprülü Mehmet Paşa (1578-1661) idi.

Davamı gələn sayımızda

Tərcümə edən: Vilayət QULİYEV, professor